

3. Голенко І.П. Договір перевезення пасажирів автомобільним транспортом. *Юридичний вісник*. 2014. № 2 (31). С. 109-114.
4. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. М. : Статут, 2000. 848 с.
5. Присяжнюк А.В. Теоретичні засади адміністративно-правового механізму забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 2. С. 127-130.
6. Про Положення про Державне агентство автомобільних доріг України: Указ Президента України від 13.04.2011 № 456/2011. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws>.
7. Про Положення про Державну інспекцію України з безпеки на наземному транспорті: Указ Президента України від 06.04.2011 № 387/2011. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/sho>.
8. Рубан А.Є. Адміністративно-правові засади державного контролю у галузі автомобільних перевезень: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. Х., 2009. 16 с.

ЧЕРКАШИН С. В.,
аспірант кафедри цивільного права № 1
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-4-14>

ЗМЕНШЕННЯ РОЗМІРУ НЕУСТОЙКИ СУДОМ: ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглядається питання застосування у практичній діяльності положень ч. 3 ст. 551 Цивільного Кодексу України щодо зменшення розміру неустойки судом. Увагу приділено дослідженню як історичних аспектів проблеми, так і сучасних підходів. Зокрема, розглядаються особливості регламентації неустойки в Проекті Цивільного Уложення 1913 року, який за своїми положеннями близький до чинного Цивільного Кодексу України.

Практичною базою виступає аналіз рішень про стягнення неустойки судом за 2017-2018 роки, розміщених в Єдиному реєстрі судових рішень України. Окрема увага приділена роз'ясненням вищих судових інстанцій відносно зменшення неустойки в судовому порядку. На підставі співставлення основних рекомендацій та рішень судів першої та апеляційної інстанцій з'ясовані проблеми застосування положень ч. 3 ст. 551 Цивільного Кодексу України. Зокрема, встановлено, що суди суттєво знижують розмір неустойки майже у всіх випадках, не аргументуючи таку дію належним чином. Така практика підриває договірну дисципліну та викривлює закладені у Цивільний Кодекс України засади відповідальності.

Доведено, що зниження розміру неустойки здійснюється, якщо її розмір значно перевищує заподіяні збитки. Якщо неустойка буде прив'язуватися до розміру збитків, то ставиться під сумнів можливість її стягнення у випадках, коли кредитор не поніс жодних збитків.

З'ясовано, що судове обмеження неустойки має бути крайнім важелем впливу, а не загальним правилом, оскільки нівелюється право учасників встановити саме той розмір, який би змусив докласти зусиль, щоб належно виконати зобов'язання.

Автором пропонується вдосконалити положення ч. 3 ст. 551 Цивільного Кодексу України шляхом встановлення виключності та пропорційності зменшення неустойки судом.

Ключові слова: неустойка, штраф, зменшення розміру неустойки, судове обмеження.

The article deals with the problems of reducing the size of the penalty by the court which is regulated by the Article 551 of the Civil Code of Ukraine. Attention is paid to both the study of the historical aspects of the problem and the contemporary views on it.

The basic summaries are based on the analysis of decisions from the Unified Register of Court Decisions. The basis of analysis is the analysis of decisions on the prosecution of a penalty for 2017-2018, placed in the Unified Register of Judicial Decisions of Ukraine. In particular, the peculiarities of the penalties regulation in the Draft Civil Law of 1913, which, in its provisions, is close to the current Civil Code of Ukraine.

The basis of analysis is the analysis of decisions on the prosecution of a penalty for 2017-2018, placed in the Unified Register of Judicial Decisions of Ukraine. Particular attention is paid to the clarification of the highest judicial authorities regarding the reduction of the penalty by court. On the basis on comparison of the main recommendations and decisions of the first and appellate courts, the problems of application of Article 551 of the Civil Code of Ukraine are discovered. In particular, it has been established that courts significantly reduce the size of the penalty in almost all cases, without properly reasoning. Such practices undermine contractual discipline and distort the principles of responsibility enshrined in the Civil Code of Ukraine.

The reason for the existence of this problem is the provision that a reduction in the size of the penalty is carried out if its size significantly exceeds the damage caused. If the penalty is bounded to the amount of damages, then the possibility of its recovery in cases where the creditor did not incur any losses is questioned.

The judicial limitation of the penalty should be an extreme lever of influence, and not a general rule, since the right of the participants is set to the exact size that would make efforts to properly fulfill the obligation.

The author proposes to improve Part 3 of Article 551 of the Civil Code of Ukraine by establishing the exclusivity and proportionality of decreasing the penalty by the court.

Key words: penalty, reduction of the penalty by court, judicial restriction.

Вступ. Неустойка є формою відповідальності, яка настає за порушення договору [1]. Відповідно до положень чинного законодавства розмір неустойки може встановлюватися договором або законом. Договірна неустойка встановлюється домовленістю сторін, її розмір, співвідношення із збитками залежить від домовленості сторін основного зобов'язання. Законна ж неустойка, навпаки – визначається Цивільним кодексом України (далі – ЦК) [2] і застосовується незалежно від її передбачення сторонами. Хоча закон передбачив можливість зменшення розміру неустойки, однак це положення має виконувати роль запобіжника, в якості виключення із загального правила.

Постановка завдання. Дослідити роль та ефективність функціонування положень ч. 3 ст. 551 ЦК про зменшення розміру неустойки судом в практичній діяльності.

Результати дослідження. Існування в цивільному праві договірної неустойки та допущення визначення її розміру за домовленістю сторін може призводити до надмірного

завищення сторонами розміру такої неустойки. Останнє характерне для нестабільної економіки та падіння курсу національної валюти. Значні «сплески» розміру неустойки (до 1000% від суми договору або прогресивний зріст розміру неустойки за кожен день прострочення) спостерігалися у період НЕПу, а також в часи економічної кризи та гіперінфляції 90-х років ХХ століття.

Науці та практиці цивільного права відомі два основні способи обмеження надмірно великого розміру неустойки. Ці способи можна умовно назвати «нормативний» та «судовий». Нормативний спосіб обмеження розміру неустойки існував в усі часи, хоча ніколи, як вірно підкреслюють деякі науковці, не набував широкого поширення [5]. Пов'язане це з тим, що не кожна галузь права передбачає «вибір» із елементами самообмеження. Нормативним способом обмеження стягуваної неустойки є встановлення у нормативних актах якогось визначеного максимуму, за який неустойка не може виходити. В сучасний період найбільш значним нормативним актом, який встановлює нормативне обмеження розміру стягуваної неустойки, є Закон України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» [3]. Цей закон у ст. 1 визначає, що «платники грошових коштів сплачують на користь одержувачів цих коштів за прострочення платежу пеню у розмірі, що встановлюється за згодою сторін». Стаття 4 цього Закону обмежує цей розмір подвійно обліковою ставкою НБУ.

Однак цей закон розповсюджує свою дію на відносини між платниками та одержувачами грошових коштів щодо відповідальності за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань. Суб'єктами зазначених правовідносин є підприємства, установи та організації незалежно від форм власності та господарювання, а також фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності. Виходячи із тлумачення Конституційного Суду України цей Закон є спеціальним, а перелік осіб, на який він поширюється – вичерпним [4].

Щодо судового способу, то він являє собою зменшення неустойки за рішенням суду. Ці два способи давно відомі вітчизняному законодавству та набули свого подальшого розвитку у сучасний період України. Судове зменшення розміру стягуваної неустойки з'явилося значно пізніше появи самої неустойки та її нормативного обмеження. В цивільному кодексі, який передбачає свободу договору нормативне обмеження – вступає у логічне протиріччя з його базовими принципами.

Право сторін вільно на власний розсуд встановити істотні умови договору та свобода приватних осіб у регулюванні договірних відносин та можливість суду, використовуючи дискреційні повноваження, внести зміни у первісний правочин між сторонами. На думку автора, такий підхід законодавця, викликає протиріччя, коли існує можливість сторін повністю встановити зобов'язання на свій розсуд і одночасно право суду втручатися у таку домовленість. Така ситуація є парадоксальною, як бачиться, необхідно або визнати беззастережну можливість сторін *consensus facit ius*, встановлювати для себе умови на власний розсуд, або вказати у законі, що це право може бути реалізовано тільки в тих випадках, які прямо передбачені законом.

На доктринальному рівні зазначене питання піднімалося при розробці Проекту Цивільного Уложення 1913 року. Проект містив положення аналогічні положенням ч. 3 ст. 551 ЦК України 2003 року. Остання передбачає, що «розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення». Перелік обставин, які мають істотне значення, встановлюється судом в кожному конкретному випадку [6, с. 556]. Отже, по-перше, така зміна може відбуватися лише за рішенням суду, по-друге, лише в бік її зменшення, по-третє, визначається тільки нижня межа для зменшення неустойки – розмір заподіяних кредитором збитків. Норма закону не містить положення, яке б надавало суду право на повну відмову в задоволенні вимог про стягнення неустойки з посиланням на ч. 3 ст. 551 ЦК України.

Проект Цивільного Уложення 1913 року передбачав: «Якщо в договорі встановлена неустойка в очевидно перебільшеному розмірі або якщо вона представляється надмірною, зважаючи на невиконання боржником зобов'язання лише в незначній частині, то суд може, на

прохання боржника зменшити розмір неустойки, але зобов'язаний при цьому взяти до уваги не тільки майнові, але й інші справедливі інтереси кредитора» [7]. По-перше, відсутній зв'язок між розміром неустойки та збитками, по-друге, стаття передбачає те, що суд самостійно встановить обставини та визначить чи є необхідність у зменшенні розміру неустойки.

Оскільки законодавець у ч. 3 ст. 551 ЦК України 2003 року закріпив зв'язок неустойки зі збитками, необхідно визначити необхідність / доцільність такого положення. Залежно від співвідношення із збитками в науці цивільного права виділяють: штрафну, залікову, виключну та альтернативну неустойки [6, с. 564].

Штрафною називається неустойка, яка стягується понад збитки. Так, штрафна неустойка відповідно до ст. 624 ЦК України застосовується у всіх випадках, якщо сторони не передбачили у договорі інший вид неустойки [9, с. 165].

Залікова неустойка стягується в тій частині збитків, які не покриваються неустойкою [8]. Згідно ч. 2 ст. 624 ЦК України договором може бути встановлено обов'язок відшкодувати збитки лише в тій частині, в якій вони не покриті неустойкою, одночасно у ст. 232 ГК України при встановленні штрафних санкцій за невиконання чи неналежне виконання зобов'язання збитки відшкодовуються лише в частині, не покритій цими санкціями. При цьому якщо порушення не завдало збитків, суд може з урахуванням інтересів боржника зменшити розмір належних до сплати штрафних санкцій [10].

Отже, за загальним правилом ЦК України передбачена штрафна неустойка, а ГК України – залікова. І ЦК України і ГК України дають можливість сторонам установити інше співвідношення неустойки і збитків. Якщо ж сторони цього не зробили, то постає питання про співвідношення загальної та спеціальної норми. На думку науковців, які вивчають господарське право – має застосовуватися спеціальна норма ГК України, як спеціальна. Як вірно зазначається «вміщене до ГК спеціальне правило про співвідношення неустойки (штрафних санкцій) і збитків зумовлене не специфікою відносин у сфері господарювання, а є результатом відтворення законодавства «докодифікаційних» часів» [9, с. 166]. На мою думку немає підстав для застосовування норми ГК України в якості спеціальної, оскільки його норми стосовно неустойки є непослідовними у визначенні ролі штрафу за порушення стороною свого обов'язку, а не додаткового стягнення збитків.

Виключна неустойка обмежує відповідальність сплатою тільки неустойки, тим самим вона «виключає» вимоги з відшкодування збитків. Цей вид неустойки нормативно несе максимальне відшкодування, на яке може розраховувати кредитор. Іншим видом є альтернативна неустойка, яка надає кредитору можливість обирати між стягненням неустойки або збитків [12, с. 57]. У практичній діяльності цей вид неустойки майже не застосовується [11, с. 490].

В юридичній літературі другої половини ХХ ст. панувала думка про беззаперечно штрафний характер неустойки. Найбільш обґрунтовано таке положення пояснювалось на тлі госпрозрахунків підприємств. Неустойка виходить за рамки госпрозрахункових інтересів сторін, а збитки, навпаки, переважно являють собою такі інтереси. За радянських часів науковці, як правило, зазначали, що співвідношення неустойки і збитків неприйнятні, тому що їх мета не співпадає повною мірою [13]. Штрафна неустойка на їх думку повинна була в першу чергу забезпечувати підкорення інтересів окремих госпорганів державним інтересам.

Сучасне розуміння штрафної неустойки ґрунтується на праві учасників договірних відносин самостійно встановлювати розмір відповідальності, зокрема, неустойки за порушення договору. Це має спонукати сторони до належного виконання договору, адже розмір відповідальності на випадок можливого порушення договору сторонами наперед відомий. Отже, стягнення неустойки – це штраф за факт порушення стороною своїх договірних обов'язків.

Оціночна теорія неустойки відома українській цивілістиці з дореволюційних часів [7]. Оціночна сутність неустойки вбачається у тому, що вона являє собою раніше встановлену оцінку збитків, що можуть мати місце після порушення зобов'язання, забезпеченого неустойкою; така оцінка проводиться за згодою сторін [14]. Наприклад, К.А. Граве вважав,

що будь-яка неустойка, окрім штрафної, має оціночний характер, тим самим виступаючи попереднім способом підрахунку імовірних збитків на випадок невиконання договору [15]. Такий попередній розрахунок у майбутньому може звільнити кредитора від складної процедури доказування факту та розміру збитків. Подібної точки зору притримувався і Е.Г. Полонський, який стверджував, що неустойка у всіх її формах (окрім штрафної) використовується для відшкодування збитків, тому логічним є висновок про те, що неустойці притаманний компенсаційний характер [11, с. 491].

Правильною є позиція В.К. Райхера, який стверджував, що попередня оцінка майбутніх збитків є абсолютною фікцією, яка не має нічого спільного із дійсністю. Така категорична позиція обґрунтовувалася тим, що точний розмір збитків важко визначити, навіть, після порушення зобов'язання, через що визначити їх обсяг заздалегідь, на момент укладення договору – просто неможливо.

Додатково автор вивів найбільш характерні для оціночної теорії тези: 1) «оціночна неустойка є способом відшкодування збитків в розмірі, раніше встановленому договором»; 2) «оціночна неустойка має своїм завданням компенсувати спричинені невиконанням договору збитки, в розмірі, раніше встановленому умовами договору»; 3) «оціночна теорія наперед фіксує розмір інтересу кредитора у виконанні зобов'язання, наперед визначаючи його збитки» [16].

Комбінована позиція висловлювалася Редакційною комісією в Проекті Цивільного Уложення 1913 року – неустойка розглядалася як штраф за невиконання або як винагорода для кредитора за збитки. При цьому неустойка виступала в якості штрафу, коли стягнення неустойки було поєднано з вимогою про виконання зобов'язання в натурі. З іншого боку, неустойка буде винагородою за збитки в тому разі, коли її стягнення не поєднане із відшкодуванням збитків. При цьому право сторін передбачити неустойку як штраф за порушення, так і надати їй значення відшкодування збитків, звільняючи боржника від виконання зобов'язання [7].

Наведені позиції заслуговують на увагу, оскільки досить часто сторони встановлюючи розмір неустойки, для себе вирішують, що окрім її стягнення вони не будуть доводити факт і розмір збитків. Проте, на мою думку, оціночна теорія неустойки не є досконалою. В сучасній науці цивільного права усталеною є думка про ретроспективний характер цивільно-правової відповідальності [17]. Аналогічну позицію було висловлено ще у радянській період стосовно економічної ефективності відповідальності господарюючих суб'єктів [13].

Якщо неустойка буде прив'язуватися до розміру збитків, то ставиться під сумнів можливість її стягнення у випадках, коли кредитор не поніс жодних збитків. Окрім того, спрощений механізм (порівняно із процесом доведення та стягнення розміру збитків) передбачає те, що це штраф, який має виступити як стягнення за неналежне виконання зобов'язання, а не підмінювати загальну форму цивільної відповідальності. Отже, пов'язувати правову природу неустойки з процесом закладання розміру збитків у суму неустойки вбачається невірним.

Положення статті 551 ЦК України 2003 року, а саме словосполучення «значно перевищує розмір збитків» потребує пояснення, оскільки йдеться про оціночне поняття, застосування якого залежить від суду. Суд відповідно до вимог процесуальних норм має повно, всебічно та об'єктивно розглянути всі обставини у справі у їх сукупності, у тому числі в аспекті наявності підстав для зменшення розміру неустойки, якщо вимоги щодо її стягнення включаються до предмета позову [18]. У своїй Постанові № 5 від 30.03.2012 року Пленум Верховного Суду України визначив в якості істотних обставин для застосування ст. 551 ЦК України, такі: ступінь виконання зобов'язання боржником; майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні; не лише майнові, але й інші інтереси сторін, що заслуговують на увагу (наприклад, відсутність негативних наслідків для позивача через прострочення виконання зобов'язання).

Пленум Вищого Господарського Суду України при вирішенні питання про зменшення неустойки у Постанові № 14 від 17.12.2013 р. звертає увагу на той перелік обставин, який наведений у ст. 233 ГК України, який береться до уваги у випадку зменшення неустойки,

зокрема: ступінь виконання зобов'язання боржником, майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні, майнові та інші інтереси сторін, які заслуговують на увагу.

Незважаючи на роз'яснення вищих судових інстанцій, судова практика з цього питання є суперечливою. У переважній більшості рішень відсутнє з'ясування та обґрунтування доцільності/необхідності зменшення розміру неустойки, виходячи з обставин справи.

Як свідчить Єдиний реєстр судових рішень в період з 2017 до 2018 року переважна більшість суддів задовольняє прохання боржника зменшити розмір неустойки. Так, на 60 рішень відмовлено у такому зменшенні були тільки у двох або чотирьох справах, залежно від області [19]. Досить поширеною є практика, коли в рішенні цитується норма ЦК України та робиться висновок про зменшення розміру неустойки, який не підкріплений тлумаченням норми на основі обставин справи: «За рішенням суду може бути зменшений розмір неустойки, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення, що передбачено ч. 3 ст. 551 ЦК України. З урахуванням викладеного, суд вважає за можливе зменшити розмір пені до **1 000 грн. (проти 3 150, 00 грн за розрахунками позивача)** та стягнути з відповідача заборгованість за кредитним договором в сумі 50 223, 05 грн» [20].

Іноді суди роблять посилення на загальні принципи цивільного законодавства або подібні абстрактні категорії, які прямо не впливає із характеру спору: «Отже, частина третя статті 551 ЦК України з урахуванням положень статті 3 ЦК України щодо загальних засад цивільного законодавства та частини четвертої статті 10 ЦПК України щодо обов'язку суду сприяти сторонам у здійсненні їхніх прав дає право суду зменшити розмір неустойки за умови, що він значно перевищує розмір збитків» [21, 22].

В деяких випадках суд приймає в якості істотних обставин ті, про які взагалі не згадується ні в юридичній літературі, ні в роз'ясненнях вищих судів: «Судом було враховано, що пеня перевищує розмір заборгованості, разом з тим, судова колегія вважає можливим зменшити розмір пені, стягнутої судом першої інстанції з урахуванням стану здоров'я відповідача, який є пенсіонером, переніс операції в тому числі на серці, не ухилився від виконання зобов'язань за кредитним договором, а лише, як він зазначив, у зв'язку з суттєвим збільшенням курсу долара не зміг вчасно сплачувати кредитні кошти» [23].

Окрім того, привертає увагу той факт, що судді суттєво зменшують розмір неустойки, додатково не мотивуючи таку різницю: «За положеннями вказаної норми суд може зменшити розмір неустойки (штрафу, пені), що підлягає стягненню, враховуючи при цьому, зокрема, занадто високий її розмір порівняно зі збитками споживача, ступінь виконання зобов'язання, майновий стан сторін, їх майнові та інші інтереси, що заслуговують на увагу. При цьому зменшення розміру неустойки – це право суду. Суд може прийняти рішення про зменшення розміру неустойки як за власною ініціативою, так і за клопотанням відповідача. У зв'язку з чим, суд зменшує розмір пені за несвоєчасність виконання зобов'язань за договором з **3 700 грн до суми заборгованості за кредитом 420 грн**» [24].

Наробки вчених-цивілістів, аналіз судової практики, та роз'яснень вищих судових інстанцій викликають сумніви щодо доречності обумовленості розміру неустойки розміром збитків кредитора [8]. В свою чергу поширення практики зменшення розміру неустойки, як встановленого сторонами розміру відповідальності на випадок можливого порушення договору боржником, підживляє стимулюючу функцію неустойки як форми цивільно-правової відповідальності. Це не відповідає інтересам добросовісних учасників цивільних відносин, підживляє договірну дисципліну, не сприяє стабільності цивільного обороту.

Висновки. Таким чином, положення ч. 3 статті 551 ЦК України 2003 року щодо можливості суду зменшувати розмір неустойки, потребують коригування. Незважаючи на численні роз'яснення вищих судових інстанцій, на рівні місцевих та апеляційних судів практика склалася вкрай неоднозначна.

Судове обмеження неустойки має бути важелем впливу, а не загальним правилом, оскільки нівелюється право учасників встановити саме той розмір, який би змусив докласти зусиль, щоб належно виконати зобов'язання. Як правило, суди не з'ясовують обставини справи, що підживляє суть неустойки, яка закладена у Кодексі.

Для того, щоб подолати цю проблему – необхідно або визначити, що стягнення неустойки є фіксованою санкцією без додаткових коригувань з боку суду, або деталізувати положення Кодексу. Зокрема, передбачити, що суд зменшує розмір неустойки у виключних ситуаціях, які можуть бути наслідком обставин, які є нехарактерними для нормального процесу виконання зобов'язань. Окрім того необхідно встановити, що зменшення розміру стягваної неустойки має бути пропорційним характеру обставин справи. Наприклад, сезонними та погодними проблемами логістики є, за загальним правилом, передбачуваними, тому зниження розміру неустойки має не перевищувати 20%. У свою чергу раптові стихійні погодні умови дозволяють знижувати розмір неустойки до 40%.

Список використаних джерел:

1. Пучковська І.Й. Теоретичні проблеми забезпечення зобов'язань: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. Харків, 2018. С. 20–21.
2. Цивільний кодекс України від 31.03.2019. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n2792> (дата звернення: 23.07.2019).
3. Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань: Закон України від 11.07.2013. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/543/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 23.07.2019).
4. Рішення Конституційного Суду України від 11 липня 2013 № 7-рп/2013. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-13> (дата звернення: 23.07.2019).
5. Отраднова О.О. Деякі проблеми неустойки в цивільному праві. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. Науковий часопис*. 2002. № 2 / Хмельниц. ін-т регіон. упр. та права. 2002. С. 138-141.
6. Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб. / Бондар Т.В., Дзера О.В., Кузнецова Н.С. та ін.; за ред. Дзери О.В. Київ : Юрінком Інтер, 2018. с. 565.
7. Гражданское уложение. Проект Высочайше учрежденной Редакционной Комиссии по составлению Гражданского Уложения с объяснениями, извлеченными из трудов Редакционной Комиссии по составлению Гражданского Уложения : в 2 т. / под ред. И. М. Тютрюмова. – Санкт-Петербург : Тип. Санкт-Петербург. т-ва печат. и издат. дела «Труд», 1910. Т. 2. 1215 с.
8. Азімов Ч.Н. Забезпечення виконання зобов'язань : навч. посіб. Харків : Національна юридична академія України, 1995. С. 9.
9. Цивільний і Господарський кодекси: 2004-2014 рр. : монографія / І.В. Спасибо-Фатєєва, В.І. Крат, Ю.В. Мица та ін.; за заг. ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : Право, 2014. С. 166.
10. Мілаш В.С. Господарське право: Курс лекцій: У 2 ч. Ч. 1. Харків : Право, 2008, С. 387.
11. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. Москва : «Статут», 1999. С. 667.
12. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бегова та ін. / за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Харків : Право, 2012. Т. 2. С. 57.
13. Малейн М.Н. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях / Н. С. Малейн. Москва : Наука, 1968. 208 с.
14. Цюра В. Проблемні аспекти класифікації неустойки, її оціночні і штрафні властивості. *Підприємство, господарство і право*. 2010. № 6.
15. Граве К.А. Договорная неустойка в советском праве. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1950, с. 15.
16. Райхер В.К. Правовые вопросы договорной дисциплины в СССР. Ленинград, 1958. 266 с.
17. Пучковська І.Й. Теоретичні проблеми забезпечення зобов'язань: монографія / І.Й. Пучковська. Харків : Право, 2017. С. 154.

18. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців): у 12 т. / гол. ред. І.В. Спасибо-Фатеева. Харків : ФО-П Лисяк Л.С., 2012. Т. 7. С. 205.

19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL <http://reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 23.07.2019).

20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67458627> (дата звернення: 23.07.2019).

21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64216639> (дата звернення: 23.07.2019).

22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66401400> (дата звернення: 23.07.2019).

23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67784937> (дата звернення: 23.07.2019).

24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70067360> (дата звернення: 23.07.2019).

